

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР

У статті розглянуто основні проблеми сучасної української політичної науки на шляхах її інтеграції в європейський освітній та дослідницький простір. Висловлено оцінки пройденому етапу її інституціоналізації, наголошено на окремих протиріччях і недоліках розвитку її кадрового потенціалу, запропоновано вирішення назрілих питань формування професійної корпоративної культури та самоорганізації вітчизняних політичних науковців.

Ключові слова: *політична наука, європеїзація, європейський освітній простір, корпоративна культура політологів.*

The article considers key issues of the Ukrainian Political Science evolution on the way of its integration into the European research and education space. Institutionalization of the Political Science is reflected and some contradictories and shortages of its personnel education outlined. Some practical measures aimed at resolving problems of a corporate culture and self-organization of the Ukrainian Political Scientists have been proposed with the author.

Key words: *Political Science, Europeanization, European educational space, corporate culture of Political Scientists.*

Вступ. Українська політична наука, безумовно, значною мірою залучена до процесів європейської інтеграції українського наукового та освітнього простору. Більш опосередковано вона впливає також і на відповідні процеси у вітчизняному суспільстві та політичній системі. Вона, з одного боку, виступає каналом і, в особі своїх зацікавлених представників, актором процесів європеїзації України. А з іншого, в міру свого входження до європейського освітнього та наукового простору, зазнає відповідних системних трансформацій на інституційному, кадровому та змістовному, зокрема, й науково-методологічному рівнях. У такому сенсі, стрімкий розвиток концепції європеїзації [1] дозволяє використовувати її дослідницький інструментарій для вивчення процесів розвитку нашої політичної

науки, зокрема щодо її входження до європейського наукового та освітнього простору. Вочевидь, таке предметне застосування цього концептуального підходу потребує чималих зусиль із подальшої конкретизації та уточнення змісту самої концепції європеїзації, специфіки її застосування до наукознавчих студій. Вважаю, що концепцію європеїзації варто застосовувати в широкому сенсі, розуміючи під останньою наближення до європейських норм, стандартів і практик організації та забезпечення наукового процесу в його основних змістовних вимірах і зовнішніх проявах.

Незважаючи на певний розвиток досліджень розвитку сучасної політичної науки в Україні [2–4], в тому числі двох дисертаційних праць [5; 6], проблема, що вивчається у науковій статті, ще не знайшла відображення в існуючій науковій літературі, що додатково актуалізує її подальше вивчення.

І. Інституційна спроможність вітчизняної політичної науки

Перш за все, варто наголосити, що найбільш помітним здобутком вітчизняної політичної науки стала її різнобічна інституціоналізація, яка охоплює як правове визнання з боку держави підготовки кваліфікованих кадрів на різних кваліфікаційних рівнях (від бакалавра до магістра політології), так і підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації (кандидатів/докторів філософії та докторів політичних наук). В Україні створена та з різним успіхом діє мережа державних і недержавних наукових центрів, які активно та систематично здійснюють теоретичні та прикладні наукові дослідження в царині політичної науки. Це, насамперед, академічні наукові інститути, серед яких найповажніше місце посідає Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Поряд із ним, безумовно, заслуговує на належне визнання праця науковців-політологів, які діють у рамках Інституту держави та права імені академіка В. М. Корецького [7]. До недавнього часу помітною в нашій політичній науці була також діяльність дослідників, які працювали в рамках Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАНУ (ліквідований за малозрозумілих причин у 2013 році й відтоді не відновлений), а також, принаймні частково, Інституту всесвітньої історії НАН України (особливо ж у період його діяльності як Інституту європейських досліджень. При цьому автору також не зрозуміла причина відмови Президії НАН України у продовженні

функціонування цього академічного інституту в попередньому європейському напрямі й необхідність його трансформації в Інститут всесвітньої історії). Відзначені вище наукові установи зробили помітний внесок у становлення вітчизняної політичної науки в її основних вимірах – від кадрового до видавничого.

Серед неакадемічних державних закладів, які виступають важливими центрами прикладних досліджень, варто згадати Інститут стратегічних досліджень, який вирішує важливі завдання аналізу та прогнозування сучасних політичних процесів, забезпечує експертизу державних управлінських рішень тощо, в якому також концентрується певний кадровий потенціал сучасної вітчизняної політичної науки. Водночас, його статус робить його більш вразливим до поточної політичної кон'юнктури у керівництві державою. На окрему увагу та розгляд заслуговує попередня діяльність Інституту проблем національної безпеки та його попередників.

Поряд з цими центрами все більш важливу роль відіграють профільні кафедри політології, які працюють у столичних та регіональних ВНЗ і мають уже понад двадцятирічну історію своєї діяльності. Серед них слід виокремити профільні кафедри в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова, НАУКМА, політологічні кафедри в Львівському національному університеті імені І. Франка, Харківському національному університеті ім. В. Каразіна, Одеському національному університету ім. І. І. Мечнікова, Ужгородському національному університеті, Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича, Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника та інші. Роль цих підрозділів значна не лише в сенсі підготовки фахових політологів, але й здійсненні наукових досліджень, в активному розвитку міжнародних зв'язків вітчизняних науковців із зарубіжними партнерами, зокрема, через виконання європейських та інших науково-дослідницьких та освітніх проєктів.

Разом із цим, хоча й недостатньо стабільно, зростає роль та вплив недержавних аналітичних центрів, які розташовані переважно у місті Києві, але часом виявляють значну активність і в регіонах [8]. Серед них на найбільшу увагу заслуговує діяльність Центру імені Олександра Разумкова. Підсумовуючи, лише зазначу, що первинна

інституціоналізація української політичної науки вже відбулась і тепер цей процес потребує переходу від досягнутих кількісних і формальних параметрів розвитку відповідної галузі наукового знання та освітньої діяльності до їх сучасного якісного наповнення та забезпечення позитивної динаміки подальших змін.

II. Кадрова складова: чим більше, тим краще?

За роки після здобуття незалежності корпус вітчизняних політологів невпинно зростає. Але принципова складність у об'єктивному оцінюванні навіть кількісних його параметрів (не кажучи вже про якісні) полягає, насамперед, у відсутності належної кадрової статистики. Важко, якщо взагалі можна знайти зведені дані про кількість підготовлених в Україні фахівців-політологів на бакалаврському, магістерському рівнях, та все ще актуальному рівні «спеціаліста». Лише приблизними показниками можна оперувати, коли ми беремось оцінювати кількість захищених кандидатських і докторських дисертацій, а тим більше, коли ми спробуємо оцінити, скільки з відповідних кадрів працюють у системі освіти та науки після успішних захистів. Такий брак елементарної статистичної інформації перешкоджає належному аналізу кадрової складової розвитку вітчизняної політичної науки, штучно обмежує якість дискусії про її актуальний стан, можливості й потреби подальшого розвитку. Цю проблему потрібно розв'язувати і саме на рівні належного статичного обліку в системі МОН України.

Проте складатиметься враження про наявність надлишку кадрової пропозиції «виробництва» політологів порівняно з ємністю існуючого ринку праці. Звісно, через вищеназвані проблеми із кадровою статистикою такі попередні висновки можна заперечити, але загальна проблема розбалансованості попиту та пропозиції на ринку праці для випускників вітчизняних ВНЗ не може порадувати й політологів України. Більшість із відомих мені випускаючих кафедр орієнтують процес їх фахової підготовки на такі ніші ринку праці – державна служба (в різних її видах) та служба в органах місцевого самоврядування, робота в наукових та освітніх закладах, аналітичних центрах, політичних партіях та громадсько-політичних організаціях, мас-медіа тощо. Але який рівень рентабельності або окупності вкладених переважно фізичними особами (і все менше державою) коштів у підготовку відповідних фахівців, скільки з них після отримання різного

рівня дипломів змогли знайти працю, яка корелює з їх формальною освітою – на ці питання в Україні навряд чи хтось наважиться дати переконливі та підтвержені фактами відповіді. Спостереження показують, що чимала частина випускників наших кафедр працює «не за фахом», звідси й питання, чи можна таку тенденцію їх працевлаштування розцінювати позитивно?

Проблема надлишковості кадрової пропозиції, на мій погляд, починає все більшою мірою стосуватися й процесів підготовки кадрів вищої кваліфікації (кандидатів і докторів політичних наук). Наприклад, у 1990-ті роки, в міру розширення набору студентів на різні спеціальності, в тому числі й політологію, профільні кафедри радше страждали від, як виявилось невдовзі, тимчасового кадрового дефіциту, набираючи на роботу педагогічний персонал, не всі представники якого відповідали уявленням про університетського викладача. Натомість, останні роки, наскільки мені відомо, мало яка кафедра в Україні може запропонувати працевлаштування навіть досвідченому й достатньо авторитетному доктору політичних наук, не кажучи вже за молодих науковців. Окрім негативних наслідків триваючої й надалі демографічної кризи, падіння авторитету вищої освіти, загострення конкуренції за абітурієнтів із західними ВНЗ, додаткову негативну роль відіграла проблема внутрішньо переміщених осіб, яка позбавила місця проживання та улюбленої праці чимало наших колег із анексованого Росією Криму та окремих районів Донбасу, що не перебувають нині під контролем Києва. Постає питання, на задоволення яких потреб працює процес підготовки кадрів вищої кваліфікації в нашій науковій галузі? І воно потребує відповіді.

Негативний вплив на кадрову складову вітчизняної політичної і далі справляє стрімке падіння престижності наукової та освітньої праці, брак матеріальних і обмаль моральних стимулів, які діють у вітчизняній системі наукової та освітянської галузі. Не вдаючись до поглибленого аналізу цього аспекту нашого професійного розвитку, достатньо порівняти зарплати наукової та освітянської еліти – професорів в Україні та країнах ЄС, рівночасно як й їх навантаження. Наприклад, у сусідніх з нами Польщі та Словаччині така зарплата становить близько 2000 євро місячно при навчальному навантаженні професора від 120 до 180 годин на рік. У далекій від нас Голландії зарплата професора, як правило, становить не менше 7,5 тисяч євро.

Тобто, за сучасних умов (курсу гривні) – це близько тридцятикратна різниця, і не на нашу користь, вочевидь. Ясно й без подальшої зайвої деталізації, як така ситуація мотивує до натхненної та самовідданої праці...

Зауважу, що не лише кількісна сторона підготовку наших кадрів потребує пильної уваги та нашого колективного критичного самоаналізу. Час ставить на порядок денний нашої професійної корпорації питання щодо забезпечення (а відповідно, й адекватного вимірювання) конкурентно-спроможності наших випускників. Кожен із нас вправі давати власні оцінки рівню їх підготовки, до того ж, серед наших випускників, як і скрізь, є особистості з доволі різним рівнем інтелектуального розвитку та фахової культури. Але варто звернути увагу на наступне. Буваючи за кордоном, не так часто зустрінеш наших політологів у європейських або північноамериканських університетах чи наукових центрах. Особливо, якщо порівняти їх присутність там із вітчизняними фізиками, оптиками, хіміками тощо. Останніми роками, завдяки активним академічним обмінам та зростаючим еміграційним устремлінням ця картина починає змінюватися, приносячи, на жаль, і неминучу проблему «втечі мізків» і в нашій галузі також. Звісно, це доволі суб'єктивний критерій, але він також наводить на роздуми та спонукає до дій.

Додам, що на стагнаційні, а то й реверсні тенденції в галузі нашої фахової освіти, отже, підготовки кадрів, свій негативний вплив справляє формально-імітаційна домінанта в реалізації приписів Болонського процесу, в тому числі у підготовці кандидатів наук, а відтепер докторів філософії з політичних наук. Зміст інтеграції до європейського простору вищої освіти та творення спільного ринку праці [9] в нас чималою мірою підмінений непомірною паперотворчістю та звітуванням, які відволікають, а то й паралізують ті невеличкі сили, які залишаються у вітчизняного викладача у боротьбі за виживання, замість того, щоби спрямовувати їх на творчий науковий пошук та розвиток своєї професійної особистості. Така практика тривалий час спотворює цілі та завдання так званого Болонського процесу і дискредитує саму ідею нашої інтеграції в європейський освітній та науковий простір. Окремі новації, привнесені новими законами, в тому числі про вищу освіту, поки що не звільнили викладацький корпус від цієї механічної псевдотворчої діяльності.

Окрім інших факторів, на розвиток кадрової складової нашої професійної спільноти впливає суттєва інституційна та ціннісна інерція, нерідко зумовлена страхом перед змінами, утриманням консервативного консенсусу у прийнятті управлінських рішень. Як приклад такого інерційного розвитку можна навести діяльність наших спеціалізованих учених рад, які стали свого роду стаціонарними інкубаторами вирощування дипломів кандидатів і докторів наук. Вочевидь, наслідком цього є не лише якість дисертаційного процесу в Україні, який «оздоблюється» прикладами плагіату й «толерантності» до нього, виконанням замовних дисертацій й іншими одіозними явищами. Не менше шкоди завдає поширення атмосфери колективної невимогливості, кругової поруки та, як результат, переважанням кількісних результатів над їх якісним змістом у цілому, якщо йдеться про тенденції розвитку кадрового потенціалу вітчизняної політичної науки. В таких умовах необхідна подальша протидія цим негативним процесам. Зокрема, потрібно переходити до західної системи захистів докторських дисертацій. Тобто, як правило, це 5 членів ad hoc комісії, з яких 4 – визнані фахівці з проблематики роботи, що виноситься на захист, з них два – опоненти та ще два – члени комісії й науковий керівник роботи, що захищається. Такий перехід вимагає системної зміни не лише діючих формальних правил захисту, але й тих численних неформальних процедур та адміністративних практик, які донині пов'язані із цим процесом і, серед іншого, готовності відмовитися від усталених форм отримання адміністративної ренти.

III. Корпоративна культура і розвиток професійного середовища

Важливу роль у формуванні професійного середовища та відповідної корпоративної культури в європейських та багатьох інших країнах відіграють асоціації, які об'єднують представників цієї професії. Політологи не становлять винятку із цього правила. Саме діяльність вітчизняних професійних асоціацій має стати основним середовищем формування нашої професійної корпорації, її професійної культури, різнобічної комунікації та зовнішньої репрезентації. Чи відіграють цю роль Асоціація політичних наук, Українська Академія політичних наук?

Вочевидь, що за багатьма параметрами розвитку професійного середовища їхня роль недостатня і нерідко, на жаль, не вповні помітна.

Щоби подолати наявні проблеми в їхній діяльності, нам необхідно насамперед подбати про перегляд засад функціонування Асоціації політичних наук України [10], яка все ж таки не претендує і не має претендувати на роль престижного, навіть елітарного в нашому професійному середовищі статусного клубу. Цю роль виконує, переважно, Українська академія політичних наук. Саме ця асоціація повинна стати авторитетною професійною самодіяльною структурою, що об'єднує вітчизняних політологів різних генерацій, долаючи регіональні та інституційні бар'єри, створюючи належні умови для виявлення, вираження, представлення та захисту інтересів представників нашої професії.

Щоби вирішити ці питання, необхідно здійснити низку кроків. Насамперед, переходити до фіксованого індивідуального членства в АПНУ зі сплатою щорічних внесків, відповідно до шкали заробітної плати. Потрібно відновити або створити заново всі форми професійної самоорганізації в рамках Асоціації, починаючи від структурування її первинних осередків на рівні областей і завершуючи реформуванням діяльності керівних центральних органів. Нарешті, важко уявити її успішну роботу без невідкладного вирішення питання про власну, хоч і чисельно мінімальну, але діяльну професійну бюрократію. Остання має бути виборною, підзвітною та змінною.

У міру вирішення цих завдань і разом з ними нам потрібно створити діючий двомовний сайт Асоціації (українською та англійською мовами), на якому має регулярно оновлюватись інформація про наукову та навчальну діяльність членів Асоціації та інституцій, які репрезентують осередки політичної науки в Україні, оголошення про різноманітні професійні конкурси, в тому числі грантові пропозиції, конференції та інші наукові заходи національного та міжнародного рівня, висвітлюватися новини в сфері видання професійної літератури наукового та навчально-методичного характеру, вітчизняні та зарубіжні вакантні посади, пропозиції щодо співробітництва у рамках дослідницьких та освітніх проектів тощо.

Нарешті, потрібно вирішити питання про видання професійного загальнонаціонального журналу з політичних наук, який має виходити насамперед під егідою Асоціації за участю тих інституцій, які спроможні робити в його створення та підтримку тривалий внесок.

На мою думку, більшість статей у цьому журналі має виходити англійською мовою, але не менше третини – українською, з адекватним «сліпим» їх рецензуванням, з його просуванням до міжнародних наукових баз, починаючи від регіональних і завершуючи загальносвітовими.

Важливе значення для нашого професійного розвитку, забезпечення адекватного сприйняття фахової діяльності політологів має наша медійна, публічна професійна репрезентація, зовнішня комунікація. В цій сфері маємо чимало проблем, які вже набули хронічного характеру. Настав час вирішити проблему самозваних політологів, які прикрашають цим титулом свої довільні інтерпретації в мас-медіа, не маючи при цьому навіть формальної освіти в царині політичних наук. Для цього не зайвим буде використати досвід наших сусідів, наприклад, Польщі, де, Національна асоціація політичних наук утворює бази експертів із певних питань (а не універсальних експертів з усіх питань політики), до якої звертаються провідні медіа за рекомендаціями щодо послуг експертів, коли заходить мова про актуальні коментарі, аналіз тих чи інших подій міжнародної чи національної політики. Вочевидь, поряд із особистою відповідальністю експертів за рівень фаховості такого аналізу свою частку відповідальності несе й сама професійна асоціація, а саме – за їх підбір та легітимізацію. Тому потрібно створювати в нашій Асоціації відповідну базу даних про національних експертів як альтернативу існуючому стану довільного «призначення» на посаду експертів або самовисування на цю роль, як це нерідко практикують вітчизняні медіа, зокрема, канал 112, «Інтер» та низка інших ЗМІ. Слухаєш та дивиєшся виступам такого роду експертів із різних питань і думаєш, як багато цікавого проходить повз твою увагу, адже за такої фахової підготовки цікаво було би знайти де-небудь інформацію, скільки і яких саме праць написано цими людьми з питань, які вони так впевнено оцінюють, як багато й які вони вивчали джерела, в тому числі, наприклад, під час особистого перебування в тих країнах, про які так авторитетно розводяться. Звичайно, виникає питання, чому саме такі, в найкращому і непоодинокому випадку, поверхові знавці запрошуються на роль творців громадської думки в окремих наших медіа і чи випадкова така політика з боку їх редакцій?

Хочу також зазначити, що ступінь зрілості та згуртованості професійної корпорації відзначається також її прагненням та спроможністю до здійснення лобізму власних стратегічних професійних інтересів. Особливо наполегливо це необхідно робити тоді, коли ці професійні інтереси відповідають нагальним потребам суспільного розвитку та інтересам зміцнення Української держави, яка переживає нині далеко не кращі свої часи.

На жаль, особливими й сталими успіхами на цьому терені ми також поки що не можемо похвалитись. Як особливо яскравий приклад, варто навести ситуацію з повторним вилученням, оскільки перша спроба мала місце при міністрі освіти та науки України І. В. Вакарчуку [11], вже післяєвромайданним Міністерством освіти та науки ознайомчого курсу політології з переліку обов'язкових у ВНЗ. Питання: чи потрібні елементарні політичні знання випускникам вітчизняних українських ВНЗ, на мій погляд, є риторичним. Ціну, яку платить суспільство за поширене громадянське невігластво, є надмірно високою, й політична соціалізація українських громадян неможлива без відповідної системи освіти та виховання [12]. Чому ж немає політичної волі до формування системи громадянської освіти в нашій країні, про яку так давно йде мова [13], і навіть її скромні паростки систематично й з дивовижним завзяттям виполюються на освітянській ниві України? Це дивовижний приклад, коли під гаслами європейської модернізації освіти керівництво освітою, натомість, занедбує важливий сегмент громадянського виховання та освіти нових поколінь українців. Пропоную ініціювати колективне Звернення до МОН України з вимогою негайної підготовки та розгляду питання про створення наскрізної національної системи громадянської освіти – від середньої школи до ВНЗ. У разі зволікань з позитивним вирішенням цього стратегічного для країни питання потрібно ініціювати проведення Парламентських слухань і домагатись відповідних рішень.

Висновки. Вимушено обмежуючи через фіксований обсяг наукової статті розгляд низки важливих питань розвитку нашої політичної науки на шляхах її інтеграції до європейського освітнього та наукового простору лише окремими питаннями, хочу зробити певні висновки. По-перше, обравши стратегічний курс української держави на інтеграцію в ЄС, ми повинні здійснювати випереджаючі заходи з європеїзації вітчизняного наукового та освітнього простору в ключових сферах для успіху інтеграційних амбіцій України.

По-друге, розвиток цілої низки кількісних параметрів політичної науки в Україні у нас нерідко відбувається коштом їх якісного наповнення, що погіршує як стан самої науки та науковців, так і наші конкурентні позиції на європейському та світовому ринку ідей та фахової праці.

По-третє, для реалізації складних завдань, які постали перед нами, недостатньо навіть ініціативної діяльності державних органів та інституцій (якщо припустити їх наявність, а тим більше своєчасність), в тому числі тих, які безпосередньо відповідають за розвиток науки та освіти в нашій країні. Надзвичайно важливою стає корпоративна самоорганізація та горизонтальна, зокрема мережева інтеграція самої політологічної спільноти, насамперед, шляхом наповнення повноцінним змістом діяльності Асоціації політичних наук України. В її роботі належне місце мають посісти як професійні інтереси вітчизняних політичних науковців, так і проблеми вирішення болісних питань модернізації та європеїзації процесів управління освітньою та науковою галузями, подолання притаманних їм організаційних і морально-етичних недоліків. По-четверте, для належного привернення суспільної уваги до наших фахових проблем доречно, в тому числі, своєчасне та якісне проведення загальнонаціональних заходів, які дозволяють здійснити публічну репрезентацію минулого та сьогодення вітчизняної політичної науки, популяризувати її європейські та світові зв'язки і роль. Наприклад, таким має стати цьогоріч 175-річний ювілей М. П. Драгоманова, якого багато хто з нас вважає фундатором українських соціальних наук, в тому числі політичної. Потрібно звернутися до Президента та Кабінету Міністрів України, з вимогою належної організації відзначення цього ювілею. Нарешті, зазначу, що ці та інші завдання ми можемо вирішити в міру своєї індивідуальної та колективної готовності долучатися до процесів формування нової академічної культури та сучасного європейського професійного середовища в Україні.

---

1. Міхель Д. О. Визначення поняття процесу «європеїзація» та його вплив на сучасне суспільство [Електронний ресурс] / Д.О. Міхель. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2011/162-150-5.pdf>.

2. Див., наприклад: Кармазіна М. Політична наука: предмет, структура, методологія / М.С. Кармазіна. // Між історією і політикою. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 102 – 119.
3. Рябов С.Г. Політична наука України ХХІ сторіччя: стан та перспективи розвитку. – К. 2005. – 103 с.
4. Политическая наука в Украине: становление и перспективы / под. ред. О.А. Габриеляна и А.Д. Шоркина. – Симферополь, 2002. – 344 с.
5. Горбатенко І.А. Політична наука і освіта в Україні: передумови виникнення, процес становлення, перспективи розвитку : дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / І. А. Горбатенко; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К., 2006. – 192 с.
6. Олійник С. Ю. Інституціоналізація, національна специфіка та перспективи розвитку політичної науки в Україні: дисертація к.політ.н. 23.00.01 / Є.Ю. Олійник; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2013. – 200 с.
7. Шемшученко Ю. Політологічний осередок в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – 2013. – № 3. – С. 366–368.
8. Олійник Є. Роль аналітичних недержавних політологічних центрів України в розвитку політичної науки / Є. Олійник [Електронний ресурс] // *Освіта регіону*. – 2011. – № 4. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/671>
9. Приходченко К. І. Інтернаціоналізація та європеїзація вищої освіти України: вектор розвитку [Електронний ресурс]. / К.І. Приходченко // *Наукові праці Донецького національного технічного університету*. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. Випуск 2 (12) 2012 – Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2012 – Режим доступу: <http://ea.donntu.edu.ua/handle/123456789/18738>
10. Див. : Кочубей Л. Стратегічний курс Асоціації політичних наук України – діяльність у системі Міжнародної асоціації політичних наук / Л. Кочубей // *Сучасна українська політика*. – Спецвипуск: Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. – С. 395–404.
11. Kruglashov A. Ukrainian Political Science: From Quantity to Quality / A. Kruglashov // Rainer Eisfeld and Leslie Pal (eds) 'Political Science in Central-East Europe, Diversity and Convergence'. Verlag Barbara Budrich, 2010. – P. 300.
12. Горбатенко В. Громадянськість як умова самозбереження українського суспільства / В. Горбатенко // *Studia Politologica Ucraino-Polonia*. – 2015. – Т. 5. – S. 95.
13. Дем'янчук О. П. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні / О.П. Дем'янчук // *Гілея: науковий вісник*. – 2015. – Випуск 102. – С. 412.